

"המרחב שלנו תמיד מחובר לשכול"

מחקר חדש בוחן את האופן שבו התכנון של מבני יד לבנים משקף את מנגנוני ההנצחה והשכול. דרך האדריכלות הוא מראה את השינויים שעברה החברה הישראלית ביחס לאחד הנושאים הרגישים שמכוננים את זהותה

אמנון דירקטור

בסוף שנות ה-90 יצאו דורות דומיני, פסלת, ופראנס לבה נדב, צלמת, למסע של תיעוד אנדרטאות ברחבי הארץ: יחד צילמו מעל מאה אנדרטאות ביישובים קטנים וגדולים, במקומות מרכזיים ונידחים. דרך הפרויקט, שנקרא "כל מקום: נוף ישראלי עם אנדרטה", הן הוכיחו לא רק ששכול, אבלות והנצחה היו, ועודם, חלק בלתי נפרד מהנוף הישראלי, אלא גם שכמעט אין פסל בארץ שלא התנסה בשלב זה או אחר בקריירה שלו בבניית אנדרטאות. מאות אנדרטאות, אתרי הנצחה ובתי יד לבנים הפוזרים ברחבי הארץ הפכו את תרבות ההנצחה הישראלית לתופעה שאין לה אח ורע בעור. למ. מחקר חדש וראשון מסוגו מעמיד עכשיו במרכז את בתי יד לבנים. ובדומה למסקנה של "נוף עם אנדרטה" מתברר שגם חלק מבתי יד לבנים שהוקמו במטרה לשרת את מנגנוני הנצחה הפכו לנקודות ציון על מפת האדריכלות המקומית. מערכת ההנצחה זימנה גם לפיטול וגם לאדריכלות הישראלית אפשרויות שבנטיבות אחרות אולי לא היו קיימות.

המחקר החדש, הנושא את הכותרת "אדריכלות, ויכרון ושכול: מרכזי הנצחה ישראליים", נכתב על ידי האדריכל והחוקר יונתן לצטר והוא ראה אור לאחרונה בכתב העת Sciences Cogent Social. הוא בוחן את האופן שבו התכנון של מבני יד לבנים משקף את מנגנוני ההנצחה והשכול, ואף מייצר אותם. הוא מתמקד במרכזי יד לבנים שבהם פועלות ספריות ציבוריות ובוחר את שני התפקידים העיקריים של אותם מרכזים – הנצחה ושימור ספרייה. מתוך ההתבוננות בשתי הפונקציות האלה, המתקיימות תחת כיפת גג אחת, מראה לצטר את השינויים שעברה החברה הישראלית ביחס לאחד הנושאים הרגישים והמורכבים שמכוננים את זהותה. שינויים אלה בגישה להנצחה באים לידי ביטוי באדריכלות. בית יד לבנים הראשון הוקם בפתח תקוה ב-1951 ביוזמת מרים שפירא ואמהות שכולות שעמדו מאחורי הקמת הארגון יד לבנים. הארגון זכה לתמיכתו של שר הביטחון דוד בן גוריון, שגם יום והקים את המועצה הציבורית להנצחה. ברוח התקופה, המבנה בפתח תקוה תוכנן על ידי האדריכלים אנדרי לייטרסדורף ואיליה בלויצמן בסגנון מודרניסטי-ברוטליסטי, והיווה מעין אב טיפוס

לבניינים הבאים שהוקמו: לא רק מבחינת הסגנון האדריכלי אלא מבחינת שילוב הפונקציות. מרכז ההנצחה והמורשת הוקם מלכתחילה כחלק ממכלול הכולל ספרייה, חלל תצוגה לתערוכות, חלל לימוד, אודיטוריום ועוד. "ברוטליזם מת" קשר בארץ בדרך כלל לאדריכלות צבאית והוא מעורר לא פעם אסוציאציות של כניסה למקלטים או בונקרים, אומר לצטר, "אך הברוטליזם שאף למעשה לשלול את התקדימים שהיו לפניו, כולל 'האדריכלות הלבנה' של המודרניזם. בעוד החזית הלבנה של האדריכלות המודרניסטית מסתירה את מהות המבנה, הברוטליזם חושף אותו. החשיפה והישרות התאימו לצבר הישראלי".

העניין של לצטר באדריכלות של בתי יד לבנים אינו מקרי. הוא גדל בקריית טבעון בשנים שאמו ניהלה את הספרייה במרכז ההנצחה בעיר. "את כל הילדות שלי ביליתי שם. אני מגיע ממשפחה שכולה. דוד שלי נפל במלחמת יום כיפור וכל החיים שלנו נסובו מאז ומתמיד סביב השכול". כילד היה מבלה שעות ארוכות בחדר ההנצחה הצמוד לספרייה, מה שגרם לו לחשוב על הקשר המורכב בין קודש לחול. "תמיד סיקרן אותי המקום הזה. הייתי שואל את עצמי איך אנחנו יכולים להיות שמחים כשאנחנו רואים את התמונות של הנופלים על הקיר מאחורינו. תמיד חשבתי שהסיטואציה הזאת, עם השילוב שקיים במרכזי יד לבנים, מסמלת במידה רבה את המציאות המעוותת שבתוכה אנחנו חיים בישראל – הדיסוננס המתמיד בין עזב לשמחה והעובדה שהמרחב שלנו תמיד מחובר לשכול. לאדריכלות יש הרבה אחריות ביצירת המצב הזה".

הטענה המרכזית של לצטר במחקר היא שהאדריכלות משמשת כלי מרכזי בהנצחה של השכול והנצחת החללים והיא אמצעי חשוב לחיבור עמוק ורגשי יותר עם ההיסטוריה הישראלית והמורשת המקומית. "האדריכלות ביקשה לנתק את המבקר שנכנס למבנה מהחוק, ואפשר לראות את זה, בין השאר, דרך העובדה שרוב מבני יד לבנים תוכננו ללא חלונות שפונים החוצה. האדריכלים רצו ליצור סוג של מקדש קטן בתוך המבנה הציבורי ולקיים בו גם את ההנצחה וגם פעילויות אחרות. זה היה אמור להיות מקום שבו הצער האישי והאבל הקולקטיבי טיבי מתקיימים במקביל". הספירות, לטענתו, נועדו לספק מרחב

המאפשר שהות ממושכת. קיומן חורג מהפונקציה הראשונית של הנצחה ומוזמין קהל רחב ומגוון לפעילות של שעות הפנאי. אתה כותב ש"הספרייה מייצגת ומסמלת את החיים והמשפחתיות, ואילו אולם הציור מייצג את המוות והשכול". איך זה בא לידי ביטוי באדריכ-

לות המבנה והחלל הפנימי? "הרעיון בבסיס הקמתם של בתי יד לבנים היה ליצור מרכז תרבות קהילתי שנועד להוציא את המשפחות ממעגל השכול ולחבר אותן לפעילויות תרבות ולחיי היומיום. עבור המשפחות זה היה מקום לא רק לחוות או לעבד בו את האבל אלא גם מקום שאליו הן מוזמנות לקחת חלק בפעילויות שונות לצד אנשים אחרים, שאינם בהכרח ממשפחת השכול. במבנים האלה האדריכלות מנסה לייצר את החיץ בין 'אדריכלות היומיום' שאותה מייצגות הספריות לבין 'אדריכלות הקודש' של חללי ההנצחה. התכנון של רוב המבנים לא מנסה לעבוד באופן דרמטי מדי, או בומבסטי מדי, על הרגש אלא לייצר חללים מאופקים שבוראים מעין קדושה חילונית. הספרייה היא מקום שמעצם קיומו מכיל זיכרונות רבים. הוא משלב נרטיבים היסטוריים קולקטיביים וסיפורים של בודדים, עבר והווה".

לגיטימציה להבעת רגשות

המחקר של לצטר מחלק את בתי יד לבנים לשתי תקופות מרכזיות: המבנים שנבנו בשנים הראשונות של המדינה ואלה שהוקמו החל מתחילת שנות ה-80 ועד היום. השינוי בגישה להנצחה נוכח גם באדריכלות ובתכנון המבנים. אם בעבר הגישה הרווחת הייתה של איפוק, המשפחות השכולות נשאו את האבל באופן שאפשר לכנותו "ממלכת", וביטוי פומבי של רגש לא היה מקובל, היום יש יותר לגיטימציה להבעת רגשות ודיבור על האובדן לא רק מכיוון סיפורי האבל הפרטי. התכנון האדריכלי השתנה בהתאם. בעוד מבני יד לבנים הראשונים הקפידו בדרך כלל על הפרדה בין חדרי ההנצחה והזיכרון לשאר החללים בבניין, המבנים המאוחרים יותר חיברו בין החללים השונים, ולמעשה בין הפונקציות השונות של הבית. מרכזי יד לבנים בכפר סבא ובקריית טבעון מדגימים עבור לצטר בצורה הטובה ביותר את השוני בגישות התכנון וביחסים

חלל זיכרון בבית יד לבנים בכפר סבא. סוג של מקדש חילוני צילום: דורון לצטר

חלל זיכרון בבית יד לבנים בחיפה. אדריכלות כאמצעי לחיבור רגשי

אם בעבר ביטוי פומבי של רגש לא היה מקובל, היום יש יותר לגיטימציה להבעת רגשות ודיבור על האובדן לא רק מכיוון סיפורי גבורה של הנופלים אלא מכיוון האבל הפרטי

שבין חלל הספרייה לאולם ההנצחה. בבית יד לבנים בכפר סבא, שנבנה ב-1976 על ידי האדריכלים אריה אלחנני וניסן כנען, הפונקציות של חדר ההנצחה והספרייה נפרדות לחלוטין, ולכל אחד מהחללים יש כניסה נפרדת. ההנצחה נוכח בתוך כניסה נפרדת. במרכז יד לבנים, כן שנוכחות השכול מועדת בקריית טבעון, שנבנה ב-1987 על ידי ישראל הוכברג, הספרייה מקיפה את אולם ההנצחה ועוטפת אותו, מה שהופך את ההנצחה לנוכחות מתמדת ויומיומית. האדריכלית ליאת פרייזר היתה אחראית לתכנון שלושה מבני יד לבנים בעשורים האחרונים: ברמת השרון ב-1985, בסביון ב-1990, ובהוד השרון ב-1993. בשלושת הפרויקטים תכננה פרייזר את חלל ההנצחה במרכז המבנה או בכניסה אליו, ובשלושתם חלל ההנצחה

משולב עם הפונקציות האחרות בבניין. במונח זה פרייזר מייצגת את הדור השני של תכנון בתי יד לבנים, זה שדגל בחיבור ההנצחה עם היומיומיות. "הגישה התכנונית והאדריכלות השתנו במהלך השנים", אומרת פרייזר. "אולי לא נעים להגיד, אבל כשאתה מתכנן מבנה במרכז העיר שמיועד רק להנצחה, זה בובו רציני וצריך שאינו כלכלי. לא הגיוני ולא נכון להקים מבנה שמשמש גם כמקום ספורות בשנה. אני מאמינה בתכנון קומפלקסים שמשלבים הנצחה עם פעילויות יומיומיות. זאת בעיני הגישה הנכונה. המקום צריך לעבוד 360 ימים בשנה".

כיצד אנשי יד לבנים

המשפחות השכולות קיבלו את הרעיון של שילוב ההנצחה עם שאר החללים בבניין? "אנשי יד לבנים הם אלה שחששו שאנשים יבקרו במבנים רק בימי הזיכרון ובשאר ימי השנה המקומות יהיו נטושים. הם פחדו שהמבנים יסמלו רק דיכאון ושכול, ויעבירו אווירה של כובד ועצב, והגישה של שילוב פעילויות וחיבור רגשי לא היתה יוזמה שלהם. מבנים המיועדים אך ורק להנצחה עלולים להרתיע ילדים ובני נוער ולכן, ברוב המקרים, חיברו לחללי ההנצחה ספרייה, גלריה ואולם מופתיים. באופן מפתיע, או אולי לא מפתיע, המשפחות השכולות מגיעות לבתי יד לבנים ולאטרי ההנצחה

יד לבנים הוד
השרון. נוף
עירוני עם מרכז
הנצחה צילום: דורון
לצטר

יונתן לצטר צילום: דורון לצטר

המדינה. באמצע שנות ה-60 הוח" לט בהרצליה להקים בית יד לבנים. העירייה פנתה לאדריכל יעקב רכטר שהיה תושב העיר ושאלה אותו אם יסכים להכין תוכניות למבנה המיועד. רכטר נענה להצ" עה, בהתנדבות. לימים הוא שיחזר את הדברים שכתב בזמנו ליום הפרויקט מטעם העירייה, משה דה שליט: "הצעתי לו שיחפש נושא תרבותי-חילוני שייתן לבניין אופי ציבורי חי יותר ולא ישאירו כמור נומנט זיכרון בלבד". התוכנית הראשונית כיוונה, אם כך, ליותר מאשר אולם זיכרון. לא רק הנצחת הנופלים אלא גם תוכן תרבותי. את מקומה של הספרייה שעליה מדבר לצטר במחקרו החליף מוזיאון, ובית יד לבנים חלק מקום עם מוזיאון הרצליה. בנוף הישראלי היו כבר לא מעט בתי יד לבנים, מספיק כדי להבין שמבנה שמיועד להנצ" חה בלבד עלול להפוך למקום שמגשים באופן מילולי מדי את המשמעות של חסר חיים, והחברה הישראלית, אשר חיה בצל השכול וההנצחה, כבר גיבשה דפוסי הת- נהלות מורכבים דיים כדי שרכטר יוכל לתכנן מראש בית יד לבנים שהוא גם מוזיאון.

בניגוד למתווה שעליו מצביע המחקר של לצטר, המקרה של הרצליה מציע דווקא מהלך הפוך: מלכתחילה תוכנן המבנה עם כני- סה אחת משותפת הן לאחד ההנ- צחה והן למוזיאון. רק בשנת 2000, עם שיפוץ המבנה, הופרדה הכניסה של בית יד לבנים מהכני- סה למוזיאון. המהלך נכון גם לגבי יד לבנים פתח תקוה שבו מתקיים מוזיאון לאמנות עכשווית בצמוד אך בנפרד מחלל ההנצחה. הדוג- מאות האלה יוצאות דופן אך מור- כחות את המורכבות של נוכחותם של בתי יד לבנים בתוך המרקם העירוני. ואם לחזור אל הפרויקט של דרורה דומיני ופראנס לבה- נדב, הרי שאת מה שהן כינו "נוף עם אנדרטה" אפשר בהשאלה להחליף ב"נוף עירוני עם מרכז הנצחה" — תופעה שמוזמנת מח- קר ומבט נוספים על האופן שבו אדריכלות ואמנות מגויסות, ומ- תגייסות, במלוא המורכבות, לא- תוס הלאומי.

יונתן לצטר: "את כל הילדות שלי ביליתי בבית יד לבנים בקרית טבעון. אני מגיע ממשפחה שכולה. דוד שלי נפל במלחמת יום כיפור וכל החיים שלנו נסובו מאז ומתמיד סביב השכול"

צחה יותר מאשר לבתי הקברות". איך נראה תהליך תכנון של אדריכל במבנה הנצחה כמו יד לבנים?

"בעדינות רבה, עם הרבה סבל- נות ובהכנה שאנחנו חיים במקום מורכב. יצא לי לבקר באתרי ההנצחה בארה"ב שהם עצומים בממדיהם ומאוד מטופחים. לרוב הם חלק מפארקים ענקיים. אצלנו בתי יד לבנים נמצאים במרכזי הערים והרבה יותר משולבים בחיי היומיום. ייתכן שהגישה שלנו היא לפעמים יותר מדי פרקטית. כשע- בדתי על יד לבנים בהוד השרון חשבת לי לא מעט איוו תחושה אני רוצה להעביר לאנשים ולמשפחות. היה לי חשוב שהתכנון יהיה פתוח ושקוף עד כמה שניתן ותכננתי חזיתות עם זכוכיות כך שגם אנשים הנמצאים ברחבה בחוץ יוכלו לראות את אתר ההנצחה בכניסה למבנה. החיבור בין החול לימי הויכרון היה מהותי".

בהקשר זה, מעניין להתבונן ביד לבנים בהרצליה, כדי להבין שה- דילמה שעומדת בלב הקמתו של מרכז הנצחה היתה נוכחת גם בעשורים הראשונים של קום